

ного
ціаль
ські
цікав
здійс
Е
ної м
В. А
Л. П.
ного
(В. С
Л. О.
украї
аспек
мант

будь
систе
льову
лі, по
мовл
лізац
розм
тичн
разні
різно
ними
єдна
ної ф
С
ресії
засте
ну ф
макр
жуть
ставл
зumo
будь
нечи
ванн
експ
У
підхо
гляд
ного
як ас
ка, те
спре

2
3
наук.
4
лінгві
ISSN

ТИПИ ЛЕКСИЧНОЇ ЕКСПРЕСИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У статті розглядаються основні типи лексичної експресивності: інгерентна (денотативно-конотативна, конотативно-денотативна, конотативна) та адгерентна (функціонально-семантична, функціонально-стилістична). На основі виділених типів лексичної експресивності здійснено розмежування мовної (семантичної) експресивності і мовленнєвої (функціональної), виявлено чотири класи експресивних лексичних одиниць: 1) експресиви з узуальними первинними значеннями, 2) експресиви з узуальними похідними значеннями, 3) експресиви з оказіональними (контекстуальними) значеннями, 4) слова зі стилістично зумовленим експресивним забарвленням. Встановлено роль і співвідношення денотації та конотації у структурі лексичного значення експресивного слова.

Ключові слова: лексична експресивність, конотація, експресія.

Експресивний фонд української мови надзвичайно багатий і різноманітний, його елементи функціонують на різних рівнях мовної системи і становлять «сукупність семантико-стилістичних ознак» мовних одиниць, які виступають засобами «суб'єктивного вираження ставлення мовця до змісту або адресата мовлення»¹. Активно виявляючись на рівні мови і мовлення, лексична експресивність належить до найпродуктивніших, оскільки основне навантаження вербального вираження почуттєвих інтенцій мовця, пов'язане з суб'єктивним баченням і оцінюванням фрагментів картини світу, виконують лексичні одиниці та їх лексико-семантичні варіанти, належні до лексико-семантичного рівня.

Цілком природно склалося так, що експресивно нейтральна лексика української мови (як загальноживана, так і термінологічна) вивчалася значно активніше (праці І. К. Білодіда, А. А. Бурячка, В. С. Ващенко, В. О. Винника, С. І. Головащука, Л. Л. Гумецької, С. Я. Єрмоленко, В. В. Жайворонка, М. А. Жовтобрюха, Г. П. Іжакевич, Л. В. Карпової, І. М. Кириченка, В. Т. Коломієць, В. І. Кононенко, М. П. Кочергана, Л. А. Лисиченко, О. С. Мельничука, О. Г. Муромцевої, В. В. Німчука, Л. С. Паламарчука, Т. І. Панько, М. М. Пилинського, Л. М. Полюги, В. М. Русанівського, Н. М. Сологуб, Л. Г. Скрипник, О. О. Тараненка та інших учених), ніж виявлення й аналіз експресивного лексичного фонду, який не був об'єктом спеціального монографічного висвітлення. Нинішній стан вивчення української експресивної лексики зумовлений закономірними причинами: 1) нейтральній лексиці традиційно відводиться провідна роль у комунікативних актах; 2) експресивну лексику послідовно зараховують до периферійної, рідковживаної і додаткової в комунікативних процесах. Проте досить плідно цей шар лексики досліджувався у зв'язку з комплексним вивченням експресивних засобів української мови. Прикладом є праці В. А. Чабаненка [1984, 1993, 1995], у яких основи мовної експресії проаналізовано на базі зібра-

¹ Лінгвистический энциклопедический словарь.— М., 1990.— С. 591.

ного величезного фактичного матеріалу і які є надійним підґрунтям для спеціального аналізу проблем лексичної експресивності. Крім того, сучасні українські періодичні видання, зокрема «Культура слова», традиційно містять багато цікавих і ґрунтовних розвідок про різномірневі експресивні одиниці, аналіз яких здійснюється в основному із стилістичного погляду.

Експресивна лексика як особливе й специфічне явище української літературної мови принагідно досліджувалася з соціолінгвістичного (В. М. Русанівський, В. А. Чабаненко, О. Г. Тодор та ін.), лексикологічного (М. А. Жовтобрюх, Л. П. Жаркова, Г. М. Сагач, О. О. Тараненко та ін.), національно-культурологічного (С. Я. Єрмоленко, І. В. Кононенко, А. К. Мойсієнко та ін.), стилістичного (В. С. Ільїн, В. П. Ковальов, В. С. Калашник, В. А. Чабаненко, Л. О. Пустовіт, Л. О. Ставицька та ін.) поглядів. Найменш дослідженою залишається семантика українського експресивного слова, тобто ономазіологічний та семасіологічний аспекти, вивчення яких передбачає з'ясування комплексу взаємопов'язаних семантичних проблем.

Враховуючи всепроникність експресивності, яка «дає про себе знати в будь-якій сфері життєдіяльності»², значущість експресивної лексики у мовній системі слід визначати у зв'язку з орієнтацією на конкретну функціонально-стильову підсистему. Такий підхід виявляє небажаність її в офіційно-діловому стилі, поміркованість, зваженість та умотивованість при залученні до наукового мовлення з метою пожвавлення академічного, «сухого» викладу та індивідуалізації мови вченого і важливість, доцільність, функціональну значущість для розмовного мовлення (як літературного, так і діалектного), а також публіцистичних та художніх жанрів, для яких експресивність — «це логіко-емоційна виразність, явище особливої інтенсивності»³, що може досягатися як окремими різномірними засобами, їх градаційними можливостями (якісними та кількісними), так і засобами, належними до сфери поезики. Експресивна лексика у поєднанні з системою засобів інших рівнів виступає домінантою вияву експресивної функції мови, забезпечує створення образних та емоційно виразних текстів⁴.

Одиниці основного лексичного фонду, що належать до нейтральної (неекспресивної) лексики, можуть вільно вживатися за будь-яких умов, без будь-яких застережень і обмежень. Нейтральні лексеми традиційно виконують номінативну функцію, підлягають класифікації на основі денотативно-сигніфікативного макрокомпонента значення і тільки у спеціально організованих контекстах можуть змінювати свій статус, ставати експресивно маркованими, а отже, і протиставлятися нейтральним одиницям. Така експресивність є адгерентною, тобто зумовленою контекстом. Набути адгерентної експресивності може практично будь-яка одиниця лексичної системи. Проте в українській мові існує порівняно нечисленна група лексем, експресивність яких не залежить від умов функціонування, зв'язків з контекстом тощо. Такі лексеми є системно-експресивними, а їх експресивність — інгерентною, внутрішньою.

У дослідженні семантики експресивного слова застосовуються два основних підходи — ономазіологічний та семасіологічний. Перший спрямований на розгляд експресивності з боку денотата (референта), тобто мовного позначення певного поняття, визначення різних способів його мовного відображення. Другий, як аспект лексичної семантики, передбачає вивчення експресивності з боку знака, тобто семантичних особливостей експресивних найменувань, реалізації експресивного значення в мовленні, його функціональних можливостей. Таким

² Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. — К., 1988. — С. 167.

³ Мойсієнко А. К. До питання про експресивність // Стилістика української мови : Зб. наук. пр. — К., 1990. — С. 26.

⁴ Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова : Короткий тлумач. словник лінгвіст. термінів. — К., 2001. — С. 56.

чином, ономасіологічний підхід протиставляється семасіологічному за напрямком дослідження: від об'єкта чи явища до думки про них і до позначення їх засобами мови⁵.

Послідовний і вичерпний аналіз особливостей значення експресивного слова можливий за умови поєднання обох аспектів. Самобутність семантики експресивного слова розкривається через вивчення особливостей і характеру сигніфіката, що лежить в основі значення, а також через його зв'язок з відповідним денотатом/референтом; аналіз найменування передбачає встановлення відмінностей у наявних кількох номінантах одного референта, а це можливе через зіставлення їхніх значень (семасіологічний аспект).

Експресивність слова в ономасіологічному аспекті пов'язана з актом номінації, який включає чотири основні компоненти: 1) номінатор (суб'єкт, який дає ім'я), 2) номінант (ім'я), 3) номінат (об'єкт, який одержує ім'я), 4) слухач (і умови спілкування). Кожний із названих параметрів може бути об'єктом типологічної характеристики⁶. Якщо значення експресивного слова аналізувати з двох поглядів (ономасіологічного й семасіологічного), то, крім згаданих типологічних параметрів, слід враховувати функцію експресивних номінантів, способи експресивної номінації, ієрархічні співвідношення між компонентами (семами) експресивного значення та механізми лексичної експресивності. Поняття експресивної номінації розглядається в широкому аспекті, із залученням до її сфери всього того, що доступне для пізнання й відображення людською свідомістю. Це можуть бути особи, предмети, якості, дії, процеси, стани тощо, оскільки «говорячи про будь-що, людина мимохить говорить і про себе»⁷.

Функціональна значущість експресивної лексики зумовлена експресивною функцією мови, яка виявляється практично в будь-якому мовленнєвому акті поряд з комунікативною⁸ і традиційно вважається однією з базових функцій мови. Вона не може вступати в субординаційні відношення з номінативною та іншими функціями, оскільки їхня ієрархічна система не передбачає поділу на важливіші, соціально значущі і неважливі, «нижчі». Будь-яка функція взаємодіє з іншими, вони доповнюють одна одну. Важливість кожної з них різна в конкретних комунікативних актах, що зумовлюється низкою як мовних, так і позамовних чинників.

Експресивне слово поєднує дві важливі функції — експресивну і номінативну, однак остання істотно видозмінена у зв'язку з різним ступенем номінативності експресивних лексем та їх специфічними рисами (пор. *галушник, обчиркрий, обрєпїжити і баракло, шалений, шугати*). Три останні вживаються для позначення досить широкого, практично необмеженого кола денотатів і мають дифузну семантику. Виконуючи одночасно дві функції, експресивне слово пов'язане з денотатом / сигніфікатом, з одного боку, і широким спектром модальних, оцінних, емотивних інтенцій мовця, які становлять конотативну частину його семантики, — з другого. Наприклад, семантика експресива *зух* поєднує денотативний макрокомпонент («особа») і конотативний, представлений семами: «завзята», «молодець», «хват» — позитивна оцінка та «пройда», «хитра», «пролазлива» (особа) — негативна оцінка⁹.

Серед експресивних номінацій виділяються мовні (системні) і мовленнєві (функціональні). Їхнє розрізнення зумовлене характером номіната, який може бути співвіднесеним із сигніфікатом (узагальненим поняттям) і референтом (конкретним одиничним об'єктом). При експресивній номінації межі позначуваних референтів дуже розширюються: один і той самий номінант може співвідно-

⁵ Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 345.

⁶ Языковая номинация : Общ. вопр. — М., 1977. — С. 241–242.

⁷ Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. — К., 2000. — С. 715.

⁸ Лингвистический энциклопедический словарь. — С. 564–565.

⁹ Словник української мови : В 11-ти т. — К., 1972. — Т. 3. — С. 735.

ситися з кількома номінатами, що зумовлює асиметрію плану змісту і плану вираження експресивних лексичних одиниць (одне означальне і ряд означуваних або навпаки — одне означуване і ряд означальних). На рівні мовлення підвищується роль номінатора. Останній абсолютно свідомо добирає ознаки, на основі яких здійснюватиметься експресивна номінація. Через номінант він передає і свої емотивно-оцінні висновки про номіната (референта). У мові всі повнозначні слова вважаються референтними.

У мовних експресивних номінацій зв'язки між номінантом і номінатом стійкі, експресивні системні номінації не завжди мотивуються, наприклад: *мастак, дженджик, шкана, марудний, очманілий, патякати, циндрити*. Номінант як одиниця мови має інваріантне (узагальнене) значення, яке реалізується у мовленні у вигляді своїх окремих варіантів. Так, інваріантне значення номінанта *баракло* — «старі, непотрібні речі домашнього вжитку; мотлох» у мовленні (тексті) реалізується в численних семантичних варіантах, кількість яких практично нескінченна, що ілюструє неабияку потужність семантичного потенціалу експресивного слова. Номінатор добирає лексичні засоби для найадекватнішого позначення номіната, кодуєчи в ньому свої суб'єктивні висновки. Адресат здійснює декодування повідомленого номінатором, одержуючи інформацію не лише про об'єкт, а й про емоційний стан суб'єкта мовлення, який закладено в експресивному потенціалі лексеми. Декодування можливе за умови достатніх фонічних знань про окремі фрагменти картини світу, властиві певному народові, певній культурі як національно самобутні явища. Так, на особливу увагу заслуговують позитивні та негативні емотивно-оцінні характеристики людини за допомогою зооморфізмів та ботаноморфізмів у різних мовах. Уживання слів-предикатів такого типу характеризується історичною та національно-культурною зумовленістю і проектується на специфічно-національне сприйняття їх народною свідомістю.

Серед авторів різних концепцій експресивності немає єдності в поглядах на кількісний та якісний склад макрокомпонентів, що входять до семантичної структури експресивної лексичної одиниці. В. М. Телія виділяє шість макрокомпонентів — граматичний, денотативний, оцінний, мотиваційний, емотивний і стилістичний¹⁰, Н. О. Лук'янова — два (денотативно-сигніфікативний і конотативний)¹¹, В. І. Шаховський — три (логіко-предметний, емотивний і функціонально-стилістичний)¹².

Грамматичний і денотативно-сигніфікативний макрокомпоненти належать до обов'язкових для семантичної структури будь-якого повнозначного слова (номінативного знака), вони становлять систему взаємопов'язаних компонентів (сем) — категоріальних, лексико-граматичних та власне лексичних. Усі інші макрокомпоненти мають статус факультативних. Однак у семантиці конкретного слова ця ієрархія може порушуватися. У такому разі необлігаторні макрокомпоненти виходять на перший план і займають позицію ядра семіми. У процесі аналізу семантики експресивного слова важливо визначити роль і місце кожного макрокомпонента як джерела й основи окремого типу лексичної експресивності.

Денотативний макрокомпонент у семантиці експресивного слова може займати як позицію ядра, так і периферії. Перший його статус забезпечується позамовними чинниками — специфічністю самого денотата або одиничного референта (у мовленні). У зв'язку з цим особливе місце відводиться семам «інтенсивність» та «параметричність», які входять до денотації та конотації і виступають маркерами експресивності лексичних одиниць. У природі закономір-

¹⁰ Телія В. Н. Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц // Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивности. — М., 1991. — С. 40–41.

¹¹ Лук'янова Н. А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. — Новосибирск, 1986. — С. 76.

¹² Шаховский В. И. Типы значений эмотивной лексики // Вопр. языкознания. — 1994. — № 1. — С. 21.

но існують аномальні явища (наприклад, дуже маленькі, дуже великі і т.п. предмети, різні типи надмірності, дуже високі / низькі ступені якості, інтенсифіковані / екстенсифіковані дії тощо), які не відповідають певному соціально зумовленому стандарту, еталону, стереотипу, певній нормі. Такі предмети, ознаки, дії, як правило, викликають емоційну реакцію мовця, звертають на себе увагу через свою винятковість, незвичність, нетиповість. Саме тому вони потребують адекватного своїй сутності вербального вираження — особливого імені, семантика якого включала б, крім категоріальних та лексико-граматичних компонентів, і такі експресивні семи, як «інтенсивність» та «параметричність», які традиційно характеризують предмет думки (референт) як «дуже», «вкрай», «надто» гарний / поганий, великий / малий, високий / низький, довгий / короткий, важкий / легкий, жвавий (швидкий) / повільний, голосний / тихий, сильний / кволий тощо, вказують на його кількісні показники (багато / мало) та ін. Зазначені семи виступають позамовними чинниками експресивності й стимулами емотивно-оцінних реакцій суб'єкта мовлення. У зв'язку з цим експресивність окремої групи лексичних одиниць української мови є результатом виразності й нетиповості (експресивності) конкретних класів денотатів. Таку експресивність можна кваліфікувати як денотативно-конотативну, оскільки джерелом її виникнення є специфічний денотат. Так, експресивність слова *халупа* зумовлена його денотативно-сигніфікативним змістом, який сигналізує про особливість житлової будівлі та її специфічні ознаки: «невелика», «убога», «злиденна», «занедбана» тощо.

До лексем з денотативно-конотативним типом експресивності належать і національно-самобутні слова-символи, які позначають особливі (а тому й експресивні) денотати. Національно-культурна специфіка значень різних типів слів зумовлена їхнім самобутнім статусом, національною своєрідністю, що йде від особливостей денотата, який належить до етноунікальних явищ, а тому викликає високу почуттєву напругу, гаму позитивних емоцій. Етнокультурний символ-номінант позначає ті явища, які мають національно-специфічний словниковий код і належать до «вторинної моделюючої системи кожного типу»¹³. Наприклад, лексема *калина*, крім сем, зафіксованих у тлумачному словнику («кущова рослина родини жимолостевих», «білі квіти», «червоні гіркі ягоди»), містить семи національного змісту, які ще не зафіксовані у словниках, — «рідна земля, край, Батьківщина, Україна»; «українська душа (гордість, краса, надія, берегиня)». Вийшовши далеко за межі фольклорних образів, слово *калина* стало невід'ємною частиною всього етнокультурного простору, символом національної самобутності. Слова-фольклоризми *євшан-зілля*, *мальви*, *червона рута*, *рута-м'ята*, *любисток*, *чорнобривці*, *барвінок*, *тополя*, *верба*, *явір*, *ясен*, *дуб*, *вишня*; *сокіл*, *орел*, *голуб* (*голубка*), *ластівка*, *лебідь*, *соловей* та ін. відображають не лише окремі фрагменти реального світу, а явища, осмислені через призму національно-культурного досвіду. Ці експресиви фіксують передусім національно-самобутній досвід сприйняття названих (як і багатьох інших) реалій, їх зв'язки через народнопоетичну семантику з «лірично-пісенними ситуаціями»¹⁴.

В українській мові активно функціонує група прикметників та дієслів з денотативно-конотативним типом експресивності. У прикметниках-експресивах позицію ядерної семи займає «надмірність», «високий ступінь вияву ознаки»: *неймовірний* (біль), *люксусове* (надзвичайно розкішне життя), *страшенна* (спека), *скажсена* (швидкість), *собачий* (холод, голод) або параметричний компонент (сема «розмір»); наявність цього компонента дозволяє не тільки виділити лексико-семантичну групу «параметричні прикметники», а й у парадигматичному ряді *великий* — *величезний* друге слово кваліфікувати як таке, що має «більшу ек-

¹³ Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — М., 1970. — С. 61.

¹⁴ Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. — К., 1987. — С. 47.

пресивність» порівняно з першим¹⁵: *гігантський* (великих розмірів — споруда, винятковий силою або значенням — завдання), *нескінченний*, *неосяжний*, *неозорий* (простір), *грандіозний* (успіх), *колосальне* (значення).

Дієслова-експресиви можуть уживатися на позначення будь-якої дії, що протікає дуже швидко, інтенсивно, азартно, темпераментно: *дуги*, *жарити*, *репінжити*, *різати*, *смалити*, *шкварити* тощо. Денотативно-конотативний тип лексичної експресивності репрезентований словами з експресивним значенням (*басило* — дуже гучний бас, *викапаний* — дуже схожий, *солоній* — дуже неухажний, *чистун* — винятково охайний, *шкапа* — дуже худий кінь, *репетувати* — сильно кричати) та експресивним співзначенням (*вихор* — надзвичайно швидка людина, *вишкварка* — надто гаряча в поведінці людина, *бездонний* — дуже глибокий, *роздиратися* — дуже голосно кричати, *легіон* — надзвичайно велика кількість). У словниках експресиви-денотативи тлумачаться за допомогою ремарок типу «*дуже...*», «*про дуже...*».

Оскільки домінантою експресивності традиційно вважаються суб'єктивні чинники, їх наявність характерна і для лексичних одиниць з денотативно-конотативним типом експресивності. Денотатам навмисно приписуються ірреальні риси, властивості, ознаки. Так, номінатор може не тільки додавати свої «плюси» і «мінуси», а й навіть дещо спотворювати дійсність. Це спостерігається, наприклад, у випадках уживання лексико-семантичних варіантів загальнооцінних слів типу «чудо», «барахло», які можуть використовуватися як засіб загальної позитивної / негативної суб'єктивної характеристики будь-яких реальних явищ, понять, яким приписують ці риси, оскільки такі слова-предикати традиційно не закріплюються за певним класом денотатів.

Другий тип лексичної експресивності репрезентований словами, у яких експресивність зумовлена емоційно-експресивною оцінкою як виявом ставлення до позначуваного відповідною лексичною одиницею. Вона входить до конотативного макрокомпонента у вигляді сем «емотивність» та «оцінність» і відображає активну участь людського чинника в моделюванні, структуруванні та інтерпретації фрагментів картини світу. Семантика експресивів-конотативів також поєднує денотативний і конотативний макрокомпоненти, однак основне навантаження лягає на конотацію, яка передає емоційне ставлення суб'єкта кваліфікації до об'єкта оцінювання: *сонечко*, *квіточка*, *ягідка*, *зіронька*, *зайчик*, *котик*, *гастролер*, *пішак*, *змія*, *зараза*, *холера* — про людину. Лексеми з конотативним типом експресивності передусім сигналізують про суб'єктивне позитивне / негативне ставлення мовця до предмета оцінювання.

Суб'єкт кваліфікації керується виключно власними емоціями, своїм афективним станом у момент мовлення (називання, оцінювання). Проте як номінатора не завжди слід розуміти конкретну особу (безпосереднього мовця). Емоційна оцінка часто формується з позицій «узагальноної» особи і характеризується соціальною зумовленістю. Експресиви, таким чином, виступають виразниками суспільно усвідомлених, визнаних і загальновідомих кваліфікацій. Їхня стійкість і регулярність уживання підтримуються об'єктивною думкою, сформованою в певному соціумі. До експресивів-конотативів належать усі «ласкаві», лайливі та оцінні слова, призначені для кваліфікації осіб, предметів, явищ, якостей, дій. В основі емотивної кваліфікації лежать не логічні (раціональні) висновки, а емоції, почуття, інтенції суб'єкта мовлення.

Якщо в мові (системі) експресив-конотатив виступає, як правило, з позиції «узагальноного» номінатора, то в мовленні така лексема часто набуває суб'єктивно-індивідуального змісту, оскільки критерієм оцінки є не суспільна думка, а висновки окремого мовця. За такої умови особистісні орієнтації можуть не збігатися не лише з об'єктивною реальністю, а й з думками різних комунікантів. На-

¹⁵ Линник Т. Г. Параметричні прикметники і їх становлення.— К., 1982.— С. 147.

приклад, вислів «іди швидше, чого ти *плентаєшся*» може адресуватися особі, яка не обов'язково йде надто повільно, однак вона пересувається дещо повільніше, ніж хотілося б мовцеві. Досить важлива подія може кваліфікуватися як «дрібниця», тобто не варта уваги, така, що не має істотного значення; новий одяг — «дрантя», цілком пристойне житло — «нора»: «А чому ж лоб перев'язаний і на пов'язці кров... — Це *дрібниця*» (А. Шиян), «— Ну, от, наприклад, мій капелюшок: вчора я збігала всю Ялту і знайшла оце *дрантя*» (Леся Українка). Таким чином, другий тип лексичної експресивності (конотативна експресивність) — це здатність номінатора емоційно сприймати фрагменти картини світу (предмети, ознаки, дії, стани та ін.), що виражається гамою індивідуально-суб'єктивних смислів, які входять до конотативного макрокомпонента семантики лексичної одиниці. Емотивний компонент лексичної одиниці з конотативним типом експресивності вважається первинним.

Враховуючи зазначене, видається доцільним, крім власне конотативної експресивності, виділити як окремий тип конотативно-денотативну експресивність, оскільки характеристика денотата може бути суб'єктивною. У цьому разі йому свідомо приписують невласливі (ірреальні) ознаки, псевдооцінки. Спостерігається навіть відмежування семантики експресива від позначуваного референта. Останній можна кваліфікувати як псевдореферент або квазіреферент. Наприклад: *нора, халуна, халабуда, діра, кузня, закапелок* — про цілком пристойне помешкання. Власне конотативна експресивність — це передусім емоції, суб'єктивні оцінки, інтенції мовця. Засобом вираження конотативного типу експресивності виступають лексичні одиниці з «порожніми» денотатами (експресиві-афективи) — слова «ласкавого» змісту, які передають ласку, захоплення, замилювання, голублення, та лайливі слова, що виражають зневагу, огиду, презирство тощо.

У межах експресивної лексики виділяються слова з демінутивно-меліоративними та аугментативно-пейоративними суфіксами суб'єктивної оцінки і частково десемантизованими денотативними макрокомпонентами, оскільки основне призначення лексем такого типу — передавати емоційні реакції номінатора на предмети мовлення. Оскільки українська мова має надзвичайно розвинену систему творення зменшено-пестливих лексичних одиниць¹⁶, видається доцільним виділення у їх складі двох окремих груп. Лексеми з демінутивно-меліоративними суфіксами можна класифікувати з урахуванням згаданих вище типів експресивності. Так, у семантиці слів *дитяточко, донечка, синочок, матінка, татусь* та ін. емотивний компонент — це наслідок позитивної психічної реакції мовця на рідну і близьку людину. Стимулом такої інтимно-ласкавої реакції, високої почуттєвої напруги виступає сам денотат. У словах *зимонька, річенька, суботонька, справжнісінький, старесенький, спаточки* та ін. — експресивність конотативна, бо вона йде від номінатора, суб'єкта мовлення.

Крім узуальних, значними експресивними можливостями характеризуються оказіональні лексеми, які об'єднують індивідуально-авторські неологізми з інгерентною експресивністю та індивідуально-авторські вживання слів, що репрезентують адгерентний тип експресивності. Неологізми-оказіоналізми належать до одиниць мовлення, їхня експресивність ґрунтується не лише на емотивному та оцінному компонентах значення, а й на таких додаткових ознаках, як специфічність і ненормативність, функціональна обмеженість, зв'язок з контекстом. Через призму цих ознак сприймаються найтонші семантичні нюанси оказіоналізмів. Наприклад: *сонцеграй, безжура, нездужся, зловістя, вислобровий, гарячоокий, квасолистий, лукавоокий, запесиголовився, зачерепіти, одгетькувати* (М. Стельмах). Все ж експресивні можливості словотворчих оказіоналізмів де-

¹⁶ Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. — К., 1997. — С. 222.

що збіднені, оскільки їхня семантика обмежена своєрідністю та оригінальністю внутрішньої форми.

Більший експресивний потенціал мають оказіональні перенесення, які породжують безліч асоціацій у зв'язку з актуалізацією периферійних сем, що значно розширює семантику лексичної одиниці, вводить її у стихію нових значень, у царину «тропеїчного буяння індивідуального, неповторного, вигадливого, примхливого, тендітного»¹⁷. Залучення узуально-нейтральної лексики до процесу оказіональної номінації веде до формування нового (контекстуально зумовленого) експресивного значення, стає джерелом збагачення адгерентно-експресивного фонду мови. Використовуючи наявні в мові лексичні одиниці, митець прагне до неповторності, оригінальності, свіжості оказіональних перенесень. Це досягається через нову і незвичну референтну віднесеність, що ілюструє виключно суб'єктивне світобачення та світосприйняття, забезпечує несподівані поєднання лексем, їхніх значень. Найширші асоціативні поля властиві метафорі, яка здатна поєднувати логічні сутності різних рангів з абстрактними, синтезувати відомості у нові концепти, створюючи мовну картину світу¹⁸. Експресивна метафора не описує окремі фрагменти картини світу, а передає за допомогою образу емотивно-оцінні висновки мовця. Художні (оказіональні) метафори сприймаються через вербально-образні асоціації слів і виразів, що входять до їх складу. Наприклад: *кулетна черга слів, біцепси душі, склепіння печалі, міგრень душі* (Л. Костенко).

Індивідуально-авторські неологізми та індивідуально-авторські вживання слів пов'язані з такими феноменами, як внутрішня форма та мотивованість лексичної одиниці, що виступають об'єднувальними центрами ономазіологічних і семасіологічних характеристик слова, розкривають специфіку називання, зв'язок суб'єктивного й об'єктивного в акті номінації. Основу індивідуально-авторських номінацій становить творча фантазія митця, яка створює суб'єктивний образ об'єктивного фрагмента картини світу. Експресивна номінація — це завжди вияв авторської оригінальності, оскільки «взаємодія об'єктивних і суб'єктивних факторів у розвитку семантики слова розпочинається з індивідуального...»¹⁹. У випадку, коли контекст моделює оказіональне значення слова, яке з'являється внаслідок «реалізації невалентних зв'язків»²⁰, наявне так зване експресивне нашарування, експресивне забарвлення значення лексичної одиниці, що репрезентує четвертий тип експресивності — адгерентну (функціонально-семантичну) експресивність.

Експресивне забарвлення значення слова належить до тимчасових і змінних явищ, воно може модифікуватися, рухаючись від контексту до контексту, виявляючи повну залежність від парадигматичних та синтагматичних зв'язків. Наприклад, емотив-номінатив *біль* в узусі належить до експресивно нейтральних лексем, проте в поетичній мові В. Стуса шляхом несподіваних, суто індивідуально-авторських поєднань він змінює свій статус, актуалізуючи конкретні аloseми: «видимість», «дотикова відчутність», «параметричність» тощо. Це досягається сполучуваністю з предметно-конкретними іменниками: *болю материк, трона болю, грудка болю, ковалок болю, троси болю, скалок болю, цівка болю, цятка болю* та ін.

Досить часто для створення своєрідного експресивного ефекту, який досягається через збільшення виражальної сили окремої лексеми за допомогою конт-

¹⁷ Соколовская Ж. П. «Картина мира» в значениях слов: «Семантические фантазии» или «катехизис семантики»? — Симферополь, 1993. — С. 221.

¹⁸ Телия В. Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте. — М., 1988. — С. 26–52.

¹⁹ Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. — К., 1988. — С. 60.

²⁰ Кочерган М. П. Слово і контекст (лексична сполучуваність і значення слова) — Львів, 1980. — С. 18.

расту, значно важливішими виступають системні, стильові, часові та інші характеристики слова, ніж його предметно-поняттєвий (значеннєвий) зміст та лексичне значення. Залучення до лексично однорідного мовленнєвого контексту іностильової чи іносистемної лексичної одиниці дає достатні підстави для виділення п'ятого типу експресивності — функціонально-стилістичної, яка належить до стилістичних категорій, явищ передусім мовленнєвих. Як правило, виразниками цього типу експресивності виступають лексичні одиниці, які в межах свого стилю, часу, своєї системи чи культури сприймаються як експресивно нейтральні. Набуті ними інтенсифікована виразність, зображувальність не входять до їхніх семантичних структур, а є суто зовнішніми й тимчасовими показниками, актуалізованими лише у спеціально організованих мовленнєвих контекстах. Найчастіше це досягається шляхом протиставлення, зіставлення та несподіваного поєднання різностильових або різносистемних лексичних одиниць. Наприклад: «А нам якраз і дорогий у ній [оцінці] отой дух *вольності*, патріотизму, що жив широко, весело — за цим саме ми і *зголодніли*... Може, цього *вітаміну* тобі й самому бракує, зачах в *інтегралах*, *козацький нащадку*» (О. Гончар).

Функціонально-семантичний та функціонально-стилістичний типи експресивності, властиві художнім та публіцистичним контекстам, належать до явищ умотивованих, усвідомлених, орієнтованих на спеціальний добір і комбінування лексичних одиниць, їх семантичний чи стилістичний контраст.

У зв'язку з розрізненням п'ятих типів лексичної експресивності (денотативно-конотативної, конотативно-денотативної, власне конотативної, функціонально-семантичної та функціонально-стилістичної) стає можливим розмежування лексичних дублетів «експресія» і «експресивність», які В. А. Чабаненко справедливо кваліфікує відповідно як «підсилення виразності» і «підсилена виразність». Чотири перші типи експресивності належать до семантичних феноменів, а п'ятий — до стилістичних. Оскільки п'ятий тип експресивності належить до категорій стилістичних, розглядається як специфічне і тимчасове вживання слова в зв'язку з його необмеженим експресивним потенціалом, його слід кваліфікувати як експресію — складну стилістичну категорію, що ґрунтується на цілому комплексі «психічних, соціальних та лінгвістичних чинників і виявляється як інтенсифікація виразності повідомлюваного, як збільшення впливаючої сили висловлювання»²¹.

Експресія — спеціально створений мовленнєвий ефект, своєрідне статус-кво лексичної одиниці. Експресивний ефект пов'язаний з уживанням слова у стилістично нетиповому для нього контексті, невластивому мовному оточенні, що виявляється у зв'язку із закріпленістю відповідної лексеми за певною системою (наприклад, українською літературною мовою, з одного боку, і українськими соціальними та територіальними діалектами — з другого), стильовою сферою, національно-культурними, часовими маркерами, якими позначені окремі групи лексичного складу мови. Експресивно забарвленими виступають терміни в публіцистичному стилі, художніх жанрах та розмовному мовленні; елементи просторіччя в науковому та публіцистичному стилях, художньому мовленні. У художніх текстах як засіб експресії виступає досить колоритна діалектна лексика — територіальні діалектизми, жаргонізми та арготизми, функціональні можливості яких мають істотні обмеження через їх належність до нелітературних, ненормативних лексичних одиниць. Висока експресія забезпечується контрастуванням згаданих лексем з нейтральними, книжно-термінологічними, офіційно-діловими, публіцистичними, фольклорними, поетичними тощо.

Експресія властива історизмам та архаїзмам, які на синхронному рівні сприймаються як контраст до загальноновживаних та узвичаєних слововживань

²¹ Чабаненко В. А. Основи мовної експресії. — К., 1984. — С. 7.

(*бунчук, шестопер, пірнач, басоля, рать, зигзиця, брань, ректи*), а також актуалізованим (реабілітованим) давнім українським словам, які свого часу були вилучені з повсякденного вжитку (*оберіг, соборність*) чи вважалися застарілими (*голгофа, сьйний, свічадо, ліпота, оруда* — керування); чужомовним словам з їхнім незвичним звуковим складом, який контрастує із споконвічно українськими словами (*тінейджер, консенсус, імпічмент, маклер, холдинг*) та ін. Експресивний ефект сильніший на початковому етапі входження в обіг чужомовних слів. З часом експресія поступово згасає, як і у випадках з активізованими застарілими чи раніше рідковживаними лексичними одиницями типу *світлина, фундувати, добродійник, спільнота, зневажник*. Таким чином, певні хронологічні, інокультурні, іносистемні чи іностильові маркери можуть ставати засобами виділення відповідних лексичних одиниць, індикаторами функціонально-стилістичної експресивності — експресії.

Особлива властивість експресії — її суто зовнішній характер. Значеннєвий план лексичної одиниці не зазнає семантичних змін компонентів, що входять до денотації чи конотації. Показниками експресії виступають хронологічні, соціальні, територіальні, іностильові чи інокультурні ознаки, які актуалізуються в зв'язку з входженням лексичної одиниці до інших шарів, що зумовлює стилістичний контраст, невідповідність ustalеним нормам слововживання щодо доцільності, можливості, доречності тощо. Експресія створюється численними засобами шляхом багатоваріантної комбінаторики різнорівневих одиниць. Вона пов'язана з контекстом і виявляється у словах тільки у зв'язку з певними зовнішніми впливами, властивостями інших лексичних одиниць, які в даному випадку виступають фоновим контрастом, стилістичним протиставленням. Синтагматичні особливості експресивного слова пов'язані з контрастним лексичним оточенням, яке є стимулом створення експресії, посилює експресивні можливості нейтрального слова, сприяє його експресивізації.

Експресивність являє собою семантичну (внутрішню) категорію, тоді як експресія — явище функціональне (зовнішнє), яке належить, відповідно, до категорій стилістичних. Експресивність може ґрунтуватися або на денотації та конотації, або тільки на конотації. У зв'язку з цим остання кваліфікується як явище первинне (у лексемах з конотативним типом експресивності) і вторинне (у лексемах з денотативно-конотативним типом експресивності). В обох випадках конотативний макрокомпонент представлений такими компонентами (семами), як емотивність та оцінність. Стимулами останніх можуть виступати факультативні елементи (інтенсивно-параметричний компонент та образний макрокомпонент), перший з яких входить до денотації, а другий мислиться як самостійна і досить вагома частина семантики експресивного слова.

Роль і співвідношення денотації та конотації в структурі лексичного значення експресивного слова дозволяє розрізняти прямі денотативно-конотативні значення, властиві лексемам з денотативно-конотативним типом експресивності (*бабуся, предобродушний, шугати, базікати*), прямі конотативно-денотативні значення, що характерні для лексичних одиниць з конотативним типом експресивності (*звісточка, агакало, бевзь, фіфа*), та переносні власне конотативні значення, основна риса яких — емотивна оцінність на тлі яскравої образності (ботаноморфізми — *паросток, фрукт, лопух, мімоза, шишка*, зооморфізми — *сокіл, тава, собака, свиня*, апелювативізовані власні назви — *афродита, крез, хам, лове-лас, мекістофель, обломов, отелло, шерлокхолмс*) та ін.

Денотативний, конотативний та образний макрокомпоненти у семантиці експресивної лексеми перебувають у діалектичних взаємозв'язках. Семи денотативного плану перебувають на периферії семантичної структури, вони «збіднені», а часто і «порожні» (наприклад, дієслова дифузної семантики, прикметники з інтенсивно-параметричним компонентом, іменники-звертання та іменники-предикати ласкавого та лайливого змісту тощо) на тлі пріоритетності

конотативних та образних сем. Останні компенсують бідність денотативного змісту численних експресивних лексичних одиниць.

Основна сфера експресивних значень пов'язана з аномальними референтами та інтенціями мовця, його суб'єктивними реакціями, висновками та емоційними оцінками предметів мовлення. Експресивність може базуватися як на прямому значенні лексичної одиниці (*зануда, булькатий, набундючений, здрейфити*), так і на узуально-тропеїчному (*ангел, цяця, торохтати, сунути*) або okazіонально-тропеїчному (*безтілесні слова, духмяний день, рядок кароокий, бережечок самоти*) (В. Стус).

Експресивна лексика — це специфічне явище у мові та мовленні. Її не слід плутати з лексикою, що лише називає (позначає) емоції і почуття (*любов, горе, страх, ненавидіти*). Такі лексичні одиниці виконують тільки номінативну функцію. Таким чином, вербальне вираження емоцій та оцінок може здійснюватися як експресивними засобами, так і нейтральними (номінативними).

Враховуючи, що «вираження мовця («образу автора») і вираження почуттів та оцінок, тенденція до урізноманітненого мовлення — це різні речі, хоч і пов'язані між собою»²², лексичну експресивність розглядаємо у зв'язку з двома категоріями: 1) мовною (семантичною) і 2) функціональною (мовленнєвою). Перша (експресивність) кваліфікується як загальна, абстрактна, інваріантна, мовна суперкатегорія, що реалізується через низку мовних субкатегорій (варіантів) — емотивність, оцінність, інтенсивність, параметричність, образність тощо. Друга (експресія) визначається як мовленнєва функціонально-стилістична субкатегорія, яка ґрунтується на стилістичних маркерах, тобто потенційних можливостях стилістично маркованих лексичних одиниць набувати статусу функціональної експресивності у зв'язку з порушенням правил стилістичної однорідності тексту. Отже, експресія — це функціонально-стилістичний аспект суперкатегорії експресивності.

Експресивність пов'язана з експресивним значенням, це своєрідний внутрішній маркер лексичної одиниці (постійний у словах з денотативно-конотативним, конотативно-денотативним та власне конотативним типами експресивності і тимчасовий у словах з функціонально-семантичною експресивністю), який міститься у межах семантичної структури слова і виявляється через лексичне значення (*благовісник*), лексико-семантичний варіант багатозначного слова (*лицар*), семантику окремого афікса (*ніченька*), внутрішню форму слова (*тонкослізка*) тощо.

Лексичну експресивність можна розглядати як польову структуру, що включає центр (власне експресивна лексика) і периферію (потенційно експресивна лексика). Окремі групи експресивної лексики можуть варіювати у двох статусах: перебувати на периферії мови і представляти центр мовлення або навпаки.

Якщо розмежовувати мовну (семантичну) і мовленнєву (функціональну) експресивності, то одна й та сама лексична одиниця може кваліфікуватися і як явище експресивності, і як явище експресії, тобто бути подвійно експресивною. Наприклад, у вислові «Петро — *перпендикуляр*» термін набуває експресивного забарвлення, кваліфікується і як явище експресії (за рахунок збереження зв'язків з науковим стилем), і як явище експресивності, що належить до функціонально-семантичних феноменів, оскільки забезпечує характеристику особи через модифікацію денотативного макрокомпонента та актуалізацію таких емотивно-оцінних семантичних компонентів, як «надто прямий», «такий, що не погоджується з чужими думками», «дещо різкий». Експресивність лексеми *анцибол* посилюється за рахунок експресії — «антонімічного» тла, яке створює висока (*аргонавти*) і поетична (*голуб'ята*) лексика: «Отакі вони хлопці, кирпаті сільські аргонавти, голуб'ята, *анциболи*, хоч не роди!» (Л. Костенко). Експресією нега-

²² Українська мова : Енциклопедія.— С. 715.

тис
(ко
роз
см
чп

ніс
екс
аб
чен
сив
це
рес
лив

LAT

tive-
tion
twee
kind
mea
sion
pres
pres

тивного плану позначений лексико-семантичний варіант дієслова високого (конфесійного) змісту *причаститися*, який вступає у контрастні «стосунки» з розмовно-фамільярною лексемою *пацаня*: «Смійтеся, смійтеся. А мені не до сміху, коли йдеш, а воно, пацаня яке-небудь, з першої полочки *причистилося* і чіпляється до людей» (О. Гончар).

Експресивність — категорія, яка поєднує статику (семантичну контрастність) і динаміку (функціонально-стилістичну контрастність). Унаслідок цього експресивність лексичної одиниці кваліфікується або як інгерентна (внутрішня), або адгерентна (актуалізована). Модель семантичної структури лексичного значення експресивного слова репрезентована експресивним значенням, експресивним співзначенням і експресивним потенціалом. Лексична експресивність — це вияв людського чинника у мові та мовленні, певний сумарний продукт експресивної функції мови, універсальна інтегральна категорія, яка забезпечує можливість експресивного маркування будь-якого фрагмента картини світу.

(Ніжин)

BOYKO N. I.

TYPES OF LEXICAL EXPRESSIVITY IN THE UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

In the article the main types of the lexical expressiveness are considered: inherent (denotative-connotative, connotative-denotative, connotative) and adherent (functional-semantic, functional-stylistic). On the basis of the chosen types of the lexical expressiveness the differentiation between the language (semantic) expressiveness and speech (functional) one is carried out, and four kinds of expressive lexical units are chosen: 1) expressive units with (generally used) usual primary meaning, 2) expressions units with usual (generally used) derivative (secondary) meaning, 3) expressions units with occasional (context-sensitive) significances, 4) words with stylistically stipulated expressive colouring. The role and coordination of denotation and connotation in the structure of the expressive word lexical meaning is defined.

Key words: lexical expressiveness, connotation, expression.